

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ
„Д. А. ЦЕНОВ”
Факултет „Финанси”
Катедра „Финанси и кредит”

Николай Кирилов Калистратов
Докторантски № D010221242

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен
„доктор“ (по икономика) по докторска програма „Финанси, парично
обращение, кредит и застраховка“ (Финанси) на тема:

**ВЛИЯНИЕ НА ИКОНОМИКАТА В
СЯНКА ВЪРХУ ДАНЪЧНИТЕ
ПРИХОДИ В БЪЛГАРИЯ**

Научен ръководител:
проф. д-р Стоян Станимиров Проданов

Свищов
2024 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на катедрения съвет на катедра „Финанси и кредит“ при Факултет „Финанси“ на Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – гр. Свищов.

Данни за дисертационния труд:

Брой страници – 191

Брой фигури – 41

Брой литературни източници – 140

Брой студии – 1

Брой участия в научни конференции – 2

Защитата ще се проведе на 13 юни 2024 г. (четвъртък) от 10.00 ч. в Заседателната зала „Ректорат“ на СА „Д. А. Ценов“.

Материалите по защитата са на разположение в Отдел „Докторантура и академично развитие“.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

I. Обща характеристика на дисертационния труд	4
1. Актуалност на темата.....	4
2. Обект и предмет на изследването	5
3. Изследователска теза	5
4. Цел на дисертационния труд.....	6
5. Задачи и методология на изследването	6
6. Обхват на изследването	8
7. Структура на изследването.....	8
8. Приложимост на резултатите от изследването	11
II. Основно съдържание на дисертационния труд.....	13
<i>Първа глава: Теоретични измерения на данъчната система, бизнес климата, "сивата икономика" и избягването на данъци</i>	<i>13</i>
<i>Втора глава. Методи и подходи за изследване измеренията и мащабите на икономиката в сянка.....</i>	<i>31</i>
<i>Трета глава. Емпирично изследване на нагласите на бизнеса и гражданите към сивата икономика и избягването на данъци</i>	<i>42</i>
<i>Заключение.....</i>	<i>50</i>
III. Насоки за бъдещи изследвания по темата на дисертацията	52
IV. Справка за научните и научно-приложни приноси в дисертационния труд.....	53
V. Списък с публикациите на докторанта	54
VI. Справка за съответствие с националните изисквания по Правилника за приложение на Закона за развитие на академичния състав в Република България	55
VII. Декларация за оригиналност на дисертационния труд	56

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност на темата

Темата за влиянието на икономиката в сянка върху данъчните приходи в България е от изключителна актуалност, особено в контекста на фискалната политика и управление. Икономиката в сянка, описвана често като "сива", „сенчеста“, „нерегистрирана“ или "неформална" икономика, се отнася до тази част от икономическата дейност, която избягва регулациите и данъчното облагане. Това явление се асоциира със значителни загуби на приходи за държавата, което поставя под въпрос ефективността на данъчната система и способността на държавата да финансира публични блага и услуги.

Основните причини за съществуването на икономиката в сянка включват високите данъци и социални вноски, корупцията, сложността на данъчната система и прекомерните регулации, които могат да стимулират икономическите агенти, да се отклоняват от официалната икономика. В България, както и в други държави с подобни икономически и социални условия, неформалната икономика често се разглежда като резултат от неефективността на държавните институции и недостатъчното правоприлагане.

Теоретичните модели посочват връзка между размера на икономиката в сянка и данъчните ставки – колкото по-високи са данъците, толкова по-голям е стимулът за укриване на доходи. От друга страна, качеството и достъпността на публичните услуги също играят роля, тъй като при недостатъчно финансиране и корупция, гражданите могат да изпитват по-малко морални задръжки да укриват данъци.

Във връзка с изложеното, изучаването на сивата икономика е критично за разбирането на фискалните и социални последствия от нея, както и за формулиране на ефективни политики за намаляване на нейния обем. Това изисква детайлен анализ на данъчната система, правоприлагането, институционалната ефективност и социално-

икономическите условия, които допринасят за това явление. Осмислянето на международния опит и съпоставката с българската реалност биха могли да предложат ценни уроци и подходи за подобряване на ситуацията в страната.

2. Обект и предмет на изследването

На база на така обоснованата актуалност на разглежданата тематика, може да бъде формулиран и обектът на изследване: данъчните приходи в Република България.

Предмет на настоящото изследване са връзката и зависимостта на данъчните приходи от икономиката в сянка. Икономиката в сянка може да се представи като съвкупност от легитимни стопански дейности, които изцяло или частично са неотчетени в националната статистика, а заетите в тях лица съзнателно прикриват част или цялата сума на доходите си. Общата икономическа активност включва и икономиката в сянка, която може да се установи и изследва, ползвайки различни косвени методи.

3. Изследователска теза

Основната изследователска теза на дисертационния труд се състои в твърдението, че данъчното облагане, корупцията, прекомерните регулации и слабата ефективност на правителствата представляват ключови детерминанти за развитието на икономиката в сянка като сложен социално-икономически феномен. Разглеждането на „сивата“ икономика като глобално явление с дълбоки исторически корени предполага необходимостта от по-задълбочено изучаване на нейните причини, размери и въздействие, за да се формулират ефективни политики за намаляване на нейното негативно влияние върху обществото.

4. Цел на дисертационния труд

Целта на изследването е, въз основа на така дефинираните обект, предмет и теза да се определят данъчните приходи като функция на дела на икономиката в сянка. Да се апробира методика за определяне на мащабите на икономиката в сянка, ползвайки различни косвени методи, базирана върху натурални и стойностни показатели, както и оценка на данъчната система и прецизен анализ на ползите и рисковете от промени в данъчната регулация, насочени към снижаване дела на икономиката в сянка.

5. Задачи и методология на изследването

Следвайки така определените цел, обект, предмет и теза, могат да се формулират следните задачи, в изпълнение на които да се развие релевантна структура на дисертацията:

- да се извърши критичен преглед, анализ и систематизация на специализираните изследвания по предмета на дисертационния труд;
- да се изгради теоретична основа – тя се състои от исторически преглед на данъчната система в България, установяване на позитивите и негативите при прогресивни и плоски данъци и отражението им върху бизнеса;
- да се изследва бизнес климата у нас – възможностите за правене на бизнес, методите за финансиране и облагане, данъчните облекчения при различни общественнополезни дейности;
- да се анализират измеренията на самата икономика в сянка – развитието на явлението и предпоставките за съществуването му;
- да се разгледат и съпоставят емпиричните методи за установяване измеренията на икономиката в сянка – тук се включва изучаване на съвременните международни тенденции и конкретните прилагани у нас методи за оценка на явлението, както и резултатите от тях.

В разработката са използвани методите на сравнителния анализ, индукцията и дедукцията, анализа и синтеза, статистически методи и метод на препратки към други изследвания – метод на цитирането на релевантни източници. Разработката е базирана основно на принципите на качествено изследване, комбинирано с класическо количествено, включвайки събиране и анализиране на нечислови данни за интерпретиране на концепции, мнения или опит, наред с числови данни. Въпреки че и двата типа изследвания споделят основната цел на придобиването на познание, количественото изследване е числено и обективно. От своя страна качествените изследвания се занимават със субективни явления, които не могат да бъдат измерени числено. Качествените изследвания могат да осигурят дълбока представа за връзката между сивата икономика и данъчните приходи чрез изследване на основните мотивация, поведение и контекстуални фактори, които често са скрити и „невидими“ в количествените данни.

Целта на приложеното качествено емпирично изследване е да се изследва как и защо лицата и предприятията участват в сивата икономика и как това се отразява на спазването на данъчното законодателство и приходите. Анкетното проучване съдържа въпроси, които изследват причините за неспазването, възприеманата справедливост на данъчните политики и социално-икономическите фактори, движещи сивата икономика. Методите за събиране на данни са задълбочени интервюта със собственици на фирми, които биха могли да се ангажират частично или изцяло в сивата икономика, както и с физически лица, работещи в такива фирми. Гарантирана е поверителността на участниците, особено на тези, които признават, че участват в сивата икономика. Получено е информирано съгласие от страна на участниците за целта на проучването, тяхната роля в качествено изследване и как ще бъдат използвани данните.

Разработени са изчерпателни описания на казуси, които включват конкретни случаи на дейности в сивата икономика и техните последици за данъчните приходи.

Проведеното качествено изследване има субективен характер с присъщите му ограничения по отношение на възможността за обобщаване. Прилагането на тези качествени изследователски методи обаче помага за разкриването на сложните социални, икономически и психологически измерения на сивата икономика и нейното въздействие върху данъчните приходи, предоставяйки по-богато и по-нюансирано разбиране, отколкото количествените данни сами по себе си биха могли да предложат. Тази обосновка е особено приложима в ситуация като тази в България, която се характеризира с много широк диапазон на оценките за размера на сивата икономика и наличието на методически и теоретични спорове за валидността на проведените проучвания. Това може да бъде от решаващо значение за разработването на по-ефективни данъчни политики.

6. Обхват на изследването

Изследователските търсения в дисертационния труд, в тяхната теоретична и емпирична част, се ограничават в своя обхват до определени аспекти на данъчната система и нейните проблеми, взаимовръзките им с бизнес средата и явлението "икономика в сянка", методите за борба с икономиката в сянка и необходимостта от употребата на холистичен подход в борбата с нея, субективните нагласи на бизнеса и гражданите по отношение на икономиката в сянка и избягването на данъци. Извън обхвата на дисертацията остава иконометричното моделиране на връзката между икономиката в сянка и данъчните приходи в България.

7. Структура на изследването

Дисертационният труд е с общ обем 191 стандартни страници, структуриран в три глави по следния начин:

СЪДЪРЖАНИЕ

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ 2

ПЪРВА ГЛАВА. Теоретични измерения на данъчната система, бизнес

климата, “сивата икономика” и избягването на данъци 12

1. Същност на данъчното задължение.....	12
1.1. <i>Икономически аспекти</i>	12
1.2. <i>Социални аспекти</i>	17
1.3. <i>Морални аспекти</i>	21
2. Проблеми на данъчното законодателство в България.....	31
3. Влияние на данъчната система върху бизнес климата в България.....	42
3.1. <i>Кратък преглед на бизнес средата в България</i>	42
3.2. <i>Влияние на плоския данък върху бизнеса</i>	46
3.3. <i>Влияние на корпоративния данък върху икономическия растеж</i> ... 50	
3.4. <i>Дивиденди, заплати и данъци</i>	55
4. Измерения на икономиката в сянка и влиянието ѝ върху данъчните приходи в България.....	58
4.1. <i>Развитие на “сивата” икономика</i>	58
4.2. <i>Икономиката в сянка като “бягство” от данъците</i>	64
4.2.1. <i>Видове избягване на данъци</i>	64
4.2.2. <i>Измерения на данъчното въздействие върху икономиката в сянка</i>	67
4.3. <i>Измерения на “сивата” икономика в представите на обществото в България</i>	69
4.4. <i>Моралната дилема, свързана с корпоративната социална отговорност и избягването на данъци</i>	74

ВТОРА ГЛАВА. Методи и подходи за изследване измеренията и

мащабите на икономиката в сянка..... 79

1. Актуалност на проблематиката.....	79
2. Предмет и обект на анализа.....	80
3. Цели и задачи на анализа.....	81
4. Хипотези на анализа.....	81

5. Методи за емпирично изследване на икономиката в сянка	82
5.1. Изследване на традициите в областта	82
5.2. Изследване на съвременни европейски тенденции	88
5.3. Методи за емпирично изследване на икономиката в сянка в България през първите десетилетия на XXI в.	95
6. Необходимост от прилагане на холистичен подход при изследването на икономиката в сянка	98
6.1. Силни и слаби страни на известните и прилаганите до момента методи и подходи	98
6.2. Същност и предимства на холистичния подход при изследването на икономиката в сянка	105
7. Възможности за ограничаване негативните влияния на икономиката в сянка върху данъчните приходи в България	116

ТРЕТА ГЛАВА. Емпирично изследване на нагласите на бизнеса и

гражданите към сивата икономика и избягването на данъци

1. Обоснова на необходимостта от провеждане на емпирично изследване	132
2. Методологии на изследването	133
2.1. Избор на метод	133
2.2. Характеристики на извадката	134
2.4. Етически измерения на емпиричното изследване	135
3. Графично представяне на резултатите от изследването	135
4. Коментар на резултатите	155
5. Изводи и препоръки, базирани на резултатите от емпиричното изследване	159

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Библиография

Индекс фигури	178
ПРИЛОЖЕНИЕ 1. Анкетна карта за емпирично изследване нагласите на гражданите във връзка с работата в сивия сектор и укриването на данъци	180
ПРИЛОЖЕНИЕ 2. Анкетна карта за емпирично изследване нагласите на бизнеса във връзка с работата в сивия сектор и укриването на данъци	186

8. Приложимост на резултатите от изследването

Развитите в дисертационния труд теоретични разсъждения и изводи, а така също и емпиричните резултати от изследването, имат за цел да подкрепят схващането, че борбата със сивата икономика изисква задълбочено разбиране на явлениято и прилагане на широк набор от мерки и политики за действено редуциране на размера му в България.

Големите размери на сивата икономика в България представляват сериозно предизвикателство с дълбоки икономически и социални последици, включително намаляване на данъчната основа и качеството на обществените услуги, изкривяване на пазарната конкуренция и влошаване имиджа на институциите, което води до забавяне на икономическия растеж. Важно е да се намерят и приложат инструменти, които могат ефективно да ограничат този сектор.

Анализът на сивата икономика чрез усъвършенствани аналитични инструменти позволява по-точно разбиране на нейните детерминанти и потенциално надценяване в някои изследвания. Пропорционалността между размера на сектора и обема на паричните операции в него е основен фактор, увеличаващ оценката за мащаба на сивата икономика. Липсата на отчетност на множество транзакции и възможности за данъчни отклонения са сериозни проблеми, които се нуждаят от адресиране.

Идентифицирани са ключови фактори, влияещи върху сивата икономика, като популярността на безналичните плащания, отношението данъци към БВП и институционалния и данъчен морал. Увеличаването на безналичните плащания е една от мерките, която изглежда по-лесна за прилагане в сравнение с други, които изискват дългосрочни и трудни реформи.

Разгледани са различни регулации и мерки, които са прилагани в други страни, включващи механизми за прилагане и стимули за потребители и търговци. Тези мерки са анализирани чрез иконометрични модели и симулации, които показват значителен потенциал за намаляване на пасивната сива икономика и увеличаване на държавните приходи. Прогнозите сочат, че стимулирането на електронните плащания може да

намали сивата икономика значително, вариращо от 2,2% до 6,7% от БВП в различни страни.

Въвеждането на лимити за максимални плащания в брой може да бъде ефективно, ако са поставени на ниско ниво, което може да изтласка значителен обем от съществуващите потребителски плащания в брой към безналични. Всеки регламент трябва да се разглежда като част от по-широк набор от регулативни мерки, като се вземат предвид специфичните национални условия, за да се максимализира ползата от намаляване на сивата икономика и увеличаване на данъчните приходи.

II. Основно съдържание на дисертационния труд

Първа глава: Теоретични измерения на данъчната система, бизнес климата, "сивата икономика" и избягването на данъци

Основната линия, която се следва в глава първа, съответства на заглавието и е свързана с изследване на характеристиките на данъчната система в теоретичен план, състоянието на бизнес климата и връзките им със сивата икономика. На основата на това, в съответни параграфи на изследването, са проучени следните аспекти на сивата икономика: параграф 1 съдържа характеристика на данъчното задължение като основен източник на приходи в бюджета. Параграф 2 разглежда проблемите на данъчното законодателство в България. В параграф 3 се излагат разсъждения, касаещи влиянието на данъчната система върху бизнес климата в България, а параграф 4 разглежда измеренията на сивата икономика и влиянието ѝ върху приходите в България.

Във формата на резюме са представени следните резултати:

1. Същност на данъчното задължение

Данъчното задължение е фундаментален компонент на фискалния суверенитет на държавата и се определя като законоустановено задължение на физически и юридически лица да внасят определени суми за поддържане на държавния бюджет. Повече от 90% от бюджетните приходи на държавата се генерират чрез данъци. Данъчните задължения не могат да бъдат прехвърлени и се установяват на основание законодателство, което ги определя като невъзвръщаеми. Принудителното им събиране е регламентирано и се извършва срещу лица, определени от закона като длъжници.

1.1. Икономически аспекти

Основната икономическа цел на националната данъчна система е да генерира приходи за покриване на разходите на правителството на всички нива. Тъй като публичните разходи нарастват поне толкова бързо, колкото националният продукт, данъците, като основно средство за държавно финансиране, трябва да произвеждат приходи, с реципрочно нараснал размер. Данъците върху приходите, продажбите и добавената стойност като цяло отговарят на този критерий, данъците върху собствеността и данъците върху несъществени артикули за масово потребление като горива, тютюневи изделия и алкохолни напитки (акцизите) – не. По отношение на тях са възможни изпреварващи или изоставащи темпове – в зависимост от държавната политика.

В допълнение към генерирането на приходи, данъчната политика може да се използва за насърчаване на икономическата стабилност. Промените в данъчните задължения, които не са съчетани с промени в разходите, смекчават цикличните колебания в цените, заетостта и производството. Вградената гъвкавост възниква, защото задълженията за някои данъци, най-вече данъците върху дохода, реагират силно на промените в икономическите условия. В теорията се застъпва тезата, че по-активният подход изисква промени в данъчните ставки или други разпоредби за увеличаване на антицикличните ефекти на данъчните постъпления.

Някои икономисти предлагат данъчни политики за насърчаване на икономическия растеж. Този подход може да предполага качествено реструктуриране на данъчната система (например заместване на данъци върху потреблението с данъци върху дохода) или специални данъчни предимства за стимулиране на спестяването, трудовата мобилност, научноизследователската и развойна дейност и т.н. Съществува обаче ограничение за това, какво могат да постигнат данъчните стимули, особено за насърчаване на икономическото развитие на конкретни отрасли или региони.

Акцентът върху икономическия растеж предполага необходимостта от избягване на високи пределни данъчни ставки и предизвиканото от данъците отклоняване на ресурси към относително непродуктивни

дейности. Данъчната система играе ключова роля в генерирането на приходи за държавата, които са необходими за финансиране на различни публични услуги и инфраструктура. С нарастването на публичните разходи данъчната система трябва да осигурява увеличаване на приходите в унисон с националния продукт. Данъците върху доходите, продажбите и добавената стойност обикновено отговарят на тази нужда, докато акцизите на луксозни стоки могат да имат различно въздействие в зависимост от държавната политика. Данъчната политика също може да се използва за насърчаване на икономическа стабилност, като се модифицират данъчните задължения за смекчаване на икономическите цикли.

1.2. Социални аспекти

Редица проучвания през последните две десетилетия разглеждат комуникацията на данькоплатците, с цел да разберат как те променят поведението си след взаимодействие помежду си (Ashby & Webley, 2008), (Rincke & Traxler, 2009). Въпреки това, колкото и ценни да са някои от тези резултати, като показват, че комуникацията има значение за поведението при спазване на данъчното законодателство, те не дават ясна представа, защо решенията по темата се променят по време на комуникация с други данькоплатци. Ето защо авторите осъзнават необходимостта от изследването на естествено възникващи дискусии между данькоплатците, за да се сдобият с емпирични доказателства за това, какво се съобщава, как и с какви последици за спазването на данъчното законодателство са тези разговори.

Множество изследвания разглеждат участниците в данъчната комуникация като пасивни предаватели и получатели на информация – т.е. данькоплатците могат да разпространяват информация за това, как да избегнат разкриването на престъпления (Stalans, Kinsey, & Smith, 1991) или за нивата на одит в определена професионална мрежа (Hashimzade, Myles, Page, & Rablen, 2013). По-задълбоченият анализ обаче разкрива редица различни процеси, протичащи в комуникацията на данькоплатците – те изглежда активно влияят и убеждават други данькоплатци да спазват данъчните закони и в много малък брой случаи да не ги спазват. Много от

видовете взаимодействия, които подлежат на изследване, представляват активни опити за социално влияние и използват набор от известни техники за убеждаване (Cialdini & Goldstein, 2004).

Въпреки че последните литературни проучвания подчертават важната роля на социалните норми и ефекта от поведението на близки по характер и разсъждения други данъкоплатци (Hashimzade, Myles, Page, & Rablen, 2013), по-голямата част от анализите, следващи тази линия на изследване, са фокусирани върху решението на индивида за съответствие в социален контекст на съществуващите норми и практики. Въпреки това, както се подчертава от напредъка на поведенческата икономика (Fehr & Fischbacher, 2004), поддържането и ефективността на социалните норми зависят не само от решенията на индивидите да ги следват, но и от активното социално влияние на близките до тяхната възраст хора. Всяко концептуализиране на ролята на социалните норми в спазването на данъчното законодателство трябва също да вземе предвид тези процеси на социално влияние. Налице са и емпирични доказателства за активно социално влияние в условията на спазване на данъчното законодателство, което утвърждава изискването за по-нататъшни изследвания и формализиране на такова социално влияние. Определено може да се заключи, че конкретният индивид се влияе от мнението на близките до него хора и отношението им към данъчния „климат“ в дадена държава.

Изследванията на социалните аспекти на данъчното облагане подчертават ролята на комуникацията между данъкоплатците. Социалните норми и поведението на другите данъкоплатци оказват значително влияние върху индивидуалните решения за спазване или избягване на данъчни задължения. Активните дискусии могат да стимулират спазването на законите или, в по-малък брой случаи, да подтикнат към избягване на данъчно облагане. Важността на медийните кампании и образователните инициативи се подчертава като средства за влияние върху обществените нагласи и поведение относно данъчното облагане.

1.3. Морални аспекти на данъчното облагане

Данъчният морал, който определя желанието и готовността на индивидите да плащат данъците си и да спазват данъчните закони, е сложен феномен, който зависи от множество фактори. Той включва взаимодействието на лични нагласи, обществени норми и перцепцията за справедливост и ефективност на данъчната система. Три основни морално-философски подхода оформят разбирането и оценката на данъчните задължения.

В западния свят делът на икономиката, контролиран от държавата, е нараснал неимоверно през последния век и натискът върху държавата се очаква да се увеличи, тъй като хората живеят по-дълго, което означава, че данъците ще продължат да нарастват за огромното мнозинство от населението. Горното, съчетано с натиск върху държавните социални плащания, в полза на хора, които никога не са правили социални осигуровки и не са плащали какъвто и да е данък, може да доведе до скорошни значими социални сътресения в тези общества.

За да се стигне до отговора на въпроса „Защо съвременните хора – част от самоопределящите се като демократични общества, плащат толкова много в полза на държавите си?“, трябва първо да стане ясно, колко данъци трябва да бъдат събрани общо, кои цели на данъчното облагане са легитимни и как трябва да се държат хората като данъкоплатци. Тези въпроси ще бъдат разгледани през призмата на политическата философия и следните три подхода към етиката:

- утилитаризъм, чиято основа е стремежът към цялостно щастие сред населението. В икономическата сфера „щастие“ означава задоволяване на желанията и потребностите на икономическите субекти – така утилитаризмът се схваща като стремеж към максимално задоволяване на желанията;
- деонтология, която основава етиката на идеята за дълга;
- етика на добродетелта, която се фокусира върху добродетелите, които трябва да притежават хората и върху това, какво представлява добродетелният живот. Тук трябва да се използва широка концепция за добродетелите, включваща не само такива като честност, но и използване на талантите и водене на пълноценен живот.

За един утилитарист най-важните икономически цели са да гарантира, че стоките и услугите са достъпни, за да позволят на всеки да има достоен живот и да гарантира, че тези ресурси са разпределени достатъчно широко, за да могат всички или повечето хора да се радват на тях. Истинският утилитарист би се интересувал само от пълното удовлетворение, а не от равномерното му разпределение. В същото време данъчното облагане представлява именно разпределение на ресурсите. Ако всеки човек има скромни ресурси, това трябва да генерира повече удовлетворение като цяло, отколкото ако същите общи ресурси са концентрирани в ръцете на няколко души. Данъчното облагане плюс държавните разходи са очевиден начин за постигане на преразпределение, за да се гарантира, че всеки получава нещо. Тук обаче се поставя въпросът за връзката между правата и задълженията на субектите на данъчното облагане. Едва ли от морална гледна точка едни лица би следвало да имат само права, а други да са длъжни да осигуряват данъчните постъпления, необходими за финансиране на разходите по реализиране на тези права. Застъпва се и тезата, че принципно задълженията следва да предхождат правата, особено в ситуации, при които от определени хора се претендира за системно ползване на обществени ресурси, без по никакъв начин да се допринася за тяхното акумулиране.

Тук се наблюдава известно противоречие – данъчното облагане и разходите помагат за постигане на широко разпределение на ресурсите, но високите данъчни ставки намаляват инвестициите и стимулите, което затруднява бъдещото генериране на достатъчно общи ресурси. Твърде голямото преразпределение може да означава и твърде малка част за споделяне. Следователно утилитаристите трябва да постигнат баланс. Икономистите, а не философите, са тези, които ги съветват как да реализират това балансиране на интересите, за да получат най-продуктивния резултат. Това не е изненадващо. Утилитаризмът просто определя изчислително правило, а утилитаристите се нуждаят от експерти от други дисциплини, които да правят изчисленията вместо тях.

Деонтологът пък определя абсолютни задължения, сред които се откроява това да се зачитат правата на собственост на другите хора. Тук

се допуска тълкуванието, че изобщо не трябва да има данък, тъй като той представлява принудителното прехвърляне на собственост от данъкоплатците. От друга страна, задължението за зачитане правата на собственост може да се използва, за да се твърди, че всички използвани социални ресурси трябва да бъдат платени, дори ако човек не е поискал тези ресурси да бъдат предоставени. Затова, за да не бъде неправомерен ползвател, всеки, който използва обществена болница или дори обществен път, трябва да се увери, че плаща такса, за да покрие тези разходи. Трудно е обаче този аргумент да бъде приложен на практика, особено в налагащия се в последните години държавен популизъм. Реалистично ли е да се поиска от хората да се откажат от използването на обществени пътища, ако не искат да плащат такса/данък за това? В такъв случай те трябва да могат да се придвижват в територии, неподдържани от държавата. Но това едва ли е реално постижимо, след като вече притежават домовете в урбанизирани райони. По същество деонтологията като че ли е доста справедлив метод за събиране на публични средства от членовете на дадено общество/държава, но в съвременния свят по-скоро представлява само теоретична възможност. Това е така, защото желанието на държавите – в лицето на управниците на същите, е да се събират едни сравнително предвидими данъци, които да използват не за покриване на конкретно извършени разходи, а по свое усмотрение. Именно това води до невъзможност този подход към данъчното облагане да намери практическо приложение.

Етиката на добродетелта може да бъде по-полезна, когато става дума за справедливостта на данъчното облагане. Редица добродетели изглежда по-вероятно да бъдат упражнени, ако данъчните ставки са умерени, отколкото ако са много високи. Финансовите стимули могат да насърчат хората да използват своите таланти, но много високото данъчно облагане намалява тези стимули чрез намаляване на доходите на домакинството. Друга добродетел е благотворителността – тук се има предвид както даряването на средства, така и доброволчеството. Колкото по-голямо възнаграждение получават хората, толкова по-вероятно е, те да се чувстват способни да си позволят дарения за благотворителност; колкото

по-високи са заплатите на хората, толкова по-лесно ще бъде за тях да отделят време от платена работа, за да извършват благотворителна дейност или други форми на гражданска служба. Независимостта е съществуването на добродетелта – хубаво е човек да печели това, от което има нужда, вместо да зависи от помощ от други. По-ниските данъчни ставки правят по-лесно постижима независимостта (Baron, 2012). На плоскостта на справедливостта данъчно облагане, използващо единна ставка, без оглед на размера на доходите, определено се възприема най-добре от лицата, които са основният генератор на приходи в бюджета. Тук е мястото да се посочи, че събирането на данъците основно се гарантира със силата на държавната принуда. При това положение не може да се очаква, платците на данъци да са особено доволни, че държавата принудително изземва част от техния доход. Ако се приеме, че данъците са необходимо „зло“, за да може да функционира една държава и ако все пак търсим някаква справедливост при определянето им, то прилагането на плоския данък е гаранция, че повечето работа и поемането на по-големи рискове, генериращи и по-големи доходи, няма да бъдат наказани от страна на държавата с определяне на по-високи данъчни ставки.

Практически приложения и етични дилеми на данъчното облагане:

- Разходите за обществените блага – етичните дебати често включват въпроса за справедливостта на данъчното бреме, особено когато става въпрос за финансиране на публичните блага. Как да се уверим, че всеки допринася със справедлив дял във финансирането на благата, като същевременно се съобразява с икономическите способности на различните данъкоплатци?
- Социалната справедливост – оценката на данъчните политики често включва преценка за тяхното въздействие върху различните социални групи. Подходът на справедливостта от Ролс, например, би аргументирал, че данъчните системи трябва да работят в полза на най-уязвимите членове на обществото.
- Моралните и етичните норми в сивата икономика – сивата икономика поставя под въпрос легитимността и моралната основа на икономическите модели, които невинаги отразяват социалните и

етичните измерения на икономическите дейности. Отразяването на социалния контекст и моралните стойности в икономическите теории е ключово за точното моделиране и разбиране на икономическите поведения.

2. Проблеми на данъчното законодателство в България

Данъчното законодателство в България макар да е систематизирано, е често променящо се – понякога по повече от един път в година. Действащите към момента данъчни закони са приети през 2007 г., но в годините след това в тях са внесени съществени промени, особено в Закона за данъка върху добавената стойност, които често пъти засягат структурата им. Тази изменчивост не помага на данъкоплатците в опитите им да разбират и лесно да прилагат законите. Това от своя страна е предпоставка част от данъчно задължените лица да избягват да плащат данъци. Данъчните задължения невинаги се изпълняват добросъвестно, което създава риск, наложените данъци да не бъдат събрани изцяло или навреме. За да гарантира събирането на данъците, държавата е определила различни видове данъчни нарушения и данъчни престъпления. Те трябва да се разграничават по между си. Тези непрекъснати промени в законодателството често водят до погрешно прилагане на данъчните норми от страна на данъкоплатците, като това може да увеличи риска от данъчни нарушения и съответно намаляване на събраните данъци.

Данъчните нарушения и престъпления в България се регулират от няколко основни нормативни акта, включително Наказателния кодекс (НК), Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК) и Закона за административните наказания и нарушения (ЗАНН). Разграничението между данъчните нарушения (административни) и данъчните престъпления (наказуеми по НК) е ключово за правилното прилагане на санкции и мерки за контрол.

В България данъчните нарушения обикновено включват виновно неизпълнение на данъчни задължения, докато данъчните престъпления включват по-сериозни нарушения, като укриване на данъци или извършване на други деяния, противоречащи на данъчния режим. Всеки от

тези видове нарушения може да доведе до сериозни финансови и правни последици за засегнатите лица и компании.

Променливостта на законите и разнообразието от регулации създават практически затруднения за данькоплатците, особено за малки и средни предприятия. Трудностите в тълкуването и прилагането на данъчните закони могат да водят до неволно нарушаване на законодателството, което увеличава нуждата от професионална данъчна и юридическа помощ.

За да се подобри ефективността на данъчната система в България, е необходимо да се намалят честите промени в законодателството и да се увеличи прозрачността в регулирането на данъчните нарушения и престъпления. По-ясните и стабилни данъчни закони биха помогнали на данькоплатците да спазват законодателството по-ефективно и да намалят административните тежести.

Подобриенето на данъчното законодателство и практиките в България трябва да се фокусира върху стабилизирането на законите, увеличаване на прозрачността и предвидимостта на данъчните изисквания, както и осигуряване на по-добри ресурси за обучение и подпомагане за всички данькоплатци. Тези подобрения могат да допринесат за справедлива и ефективна данъчна система, която подпомага икономическия растеж и справедливостта.

3. Влияние на данъчната система върху бизнес климата в България

3.1. Кратък преглед на бизнес средата в България

България е атрактивна инвестиционна дестинация в ЕС, предлагаща ниски и плоски данъци и евтин труд. Въпреки това, страната страда от ниска производителност и демографски спад. Пандемията от COVID-19 и последвалите локдауни през 2021 г. засегнаха отрицателно икономиката, особено туризма и автомобилния сектор. Икономическото възстановяване през 2022 г. беше подпомогнато от увеличеното потребление и публичните инвестиции. Планираното присъединяване към еврозоната и членството в Банковия съюз на ЕС се очаква да намалят валутния риск и да се подобри

инвестиционната среда. България също така предвижда значителни инвестиции от ЕС за възстановяване след COVID-19, в зелена енергия, цифровизация и частния сектор.

Българската данъчна система, характеризираща се с ниски и плоски ставки, е основен фактор за привличането на инвестиции. Тя предоставя предимства на бизнеса чрез ниски оперативни разходи и лесно управление на данъчни задължения. Освен това членството в международни икономически организации и участието в международни спогодби за данъчно облагане подкрепят международните търговски и инвестиционни взаимодействия.

Въпреки ниските ставки, честите промени в данъчното законодателство водят до непредвидимост и правна несигурност за бизнеса. Това може да възпира дългосрочните инвестиции и да ограничи икономическия растеж. Също така проблемите с върховенството на закона и корупцията се отразяват негативно върху инвестиционния климат, като ограничават ефективността на данъчната система и нейното прилагане.

Няколко правителствени коалиции се ангажираха с реформа на съдебната система и борба с корупцията като приоритети, но значителен напредък все още липсва. Проекти за инвестиционна политика и сътрудничество с международни организации като ОИСР са насочени към подобряване на регулаторната прозрачност и правоприлагането.

Очаква се, присъединяването към еврозоната и по-нататъшната интеграция в европейските и международните икономически структури да подобрят инвестиционния климат в България. Това би могло да стабилизира данъчната система и да повиши икономическата предвидимост, което е ключово за привличане на чужди инвестиции и поддържане на устойчив икономически растеж.

3.2. Влияние на плоския данък върху бизнеса

Понятието „плосък данък“ е част от полемиката по данъчните въпроси в последните години. Както настояват Стив Форбс, Ричард Арми, Комисията на Кемп и други, плоският данък представлява голямо данъчно предимство за всяко семейство, облага всички доходи, включително и тези

от заплати с единна, ниска ставка и води до фактическо увеличаване на доходите на ниво домакинство. Поддръжниците на този тип данъчна система твърдят, че плоският данък е по-прост от другите типове облагане и би генерирал драстични увеличения на спестяванията и икономическия растеж. В крайна сметка влиянието на тази данъчна система върху спестяванията на домакинствата, а оттук и върху икономическата среда на национално и наднационално ниво оправдава очакванията в България.

Принципно ниските спестявания имат както лични, така и национални икономически последици. Тези домакинства, които спестяват много малко, ще бъдат зле подготвени да се пенсионират. Нация с ниска норма на спестяване разполага с малко ресурси за частни инвестиции. Повисоките спестявания биха могли да помогнат на хората в пенсионна възраст да укрепят икономическия растеж и да повишат стандарта на живот за всички.

През последното десетилетие в България се наблюдава постоянно последователно повишаване на размера на банковите спестявания от физически лица в българските банки – по данни на БНБ. Този процес има и по-стари корени, които не могат да не се свързват с приетата през 2007 г. данъчна ставка от 10 % върху доходите на физическите лица. В случая става въпрос за обложени с данъци средства, като не може и да не се отчита, че държавните разходи за администриране на ЗДДФЛ са най-малки в сравнение с разходите по администриране на данъците, дължими по другите данъчни закони.

Критиците твърдят, че данъкът върху доходите пречи на спестяванията. Някои форми на лични спестявания се облагат два пъти, веднъж, когато са спечелени, и отново, когато спестяванията произвеждат инвестиционен доход. Корпоративният доход се облага с данък на корпоративно ниво и отново, когато се получава от акционерите. Данъкът върху доходите не коригира капиталовите печалби и доходите от лихви спрямо инфлацията.

Плоският данък, в този контекст, може да увеличи спестяванията чрез повишаване на възвръщаемостта на спестяванията след облагане с данъци и чрез запазване на доходите в домакинствата с големи

спестявания. Прогнозите сочат, че преминаването от чист данък върху доходите към чист плосък данък би повишило дългосрочните спестявания с между 10% и 20%, като по този начин ще повиши процента на спестяване с половин процент до 1% от БВП. Действителното увеличение за всички държави, прилагащи плоския данък, обаче се оказва по-малко.

Дебатът извежда следните предимства и критики към плоския данък:

Системата с плосък данък е много по-проста от прогресивната, което дава възможност на всички лица да попълват свои собствени данъчни формуляри. Плоският данък също така премахва почти всички разходи за спазване на законодателството (напр. пари, изплатени на данъчни консултанти) и дава реална възможност за значително намаляване на бюрокрацията.

На второ място, системата с плосък данък следва да доведе до по-етично управление. В условията на действие на прогресивна данъчна система, с нейните множество освобождавания, удръжки и кредити, има стимул за групите със специални интереси да търсят благоприятно третиране. Така плоският данък ще направи невъзможно манипулирането на данъчния кодекс в полза на която и да е конкретна група, като по този начин ще намали влиянието на лобистите върху законодателите промени.

Трето предимство е икономическият стимул. Премахването на най-високите данъчни ставки върху доходите ще мотивира хората да работят повече, да печелят повече, да спестяват повече и да инвестират повече, което води до икономически растеж, който е от полза за всички. Някои предложения за плосък данък включват премахването на всички данъци върху дивиденди, лихви и други нетрудови доходи като допълнителен икономически стимул, въпреки че тези характеристики не са съществена част от системата за плосък данък. Противниците на плоския данък обаче твърдят, че е съмнително, плоският данък да доведе до значителен икономически растеж.

Основната критика към плоския данък е, че е несправедлив. Такава система, казват противниците на този тип данъчна система, би довела до неочаквани печалби за богатите и до по-високи данъчни тежести за бедните и средната класа, които са по-малко способни да си ги позволят.

Защитниците на плоския данък твърдят, че полезните ефекти от прогресивната данъчна система могат да се поддържат чрез щедри лични освобождавания.

Втората критика е, че плосък данък би причинил недостиг в държавния бюджет чрез намаляване на данъците, плащани от богатите. Поддръжниците на плоския данък възразяват, че икономическият растеж, произтичащ от плоския данък, ще генерира допълнителни данъчни приходи, които повече ще компенсират приходите, загубени от по-ниските данъчни ставки.

Доколкото плоският данък е въведен в България от 01.01.2007 г., до настоящия момент не се наблюдават отрицателни последици от неговото приложение. Не е налице намаляване на събирания преди въвеждането му данък, като дори напротив – отчита се постоянно увеличение на постъпващите в републиканския бюджет средства. Както посочихме, налице е и трайна тенденция към увеличаване на спестяванията на физическите лица.

3.3. Влияние на корпоративния данък върху икономическия растеж

В продължение на десетилетия ефектите върху икономическия растеж от промените в корпоративното подоходно облагане предизвикват дебат както в академичните, така и в политическите среди. Тези, които подкрепят намаляването на корпоративния данък, твърдят, че по-ниските данъчни ставки ще стимулират растежа. Други изразяват съмнения, че ще има значително въздействие върху растежа от намаляването на корпоративния данък. Наистина през последните четири десетилетия се наблюдава спад на корпоративните данъчни ставки и нарастване на корпоративните данъчни основи по целия свят, но в различна степен в различните страни (Devereux, Lockwood, & Redoano, Do countries compete over corporate tax rates?, 2008), (Asen, 2020), (Heimberger, 2021).

Емпиричните проучвания изследват ефектите върху растежа на корпоративното данъчно облагане в различни групи държави и периоди, използвайки различни набори от данни и иконометрични методи.

Внимателният прочит показва, че докладваните констатации варират значително – докато някои проучвания откриват значителни и стабилни положителни ефекти върху растежа от намаляването на корпоративния данък (Arnold, Brys, Heady, Johansson, & Schwellnus, (2011), (Mertens & Ravn, 2013), други проучвания съобщават категорично отрицателни, незначителни или поне смесени резултати (Gale, Krupkin, & Rueben, 2015), (Kate & Milionis, 2019). Следователно количествените доказателства за връзката между корпоративния данък и икономическия растеж може да отправят предизвикателство повече, отколкото да позволяват да се направят валидни заключения от литературата.

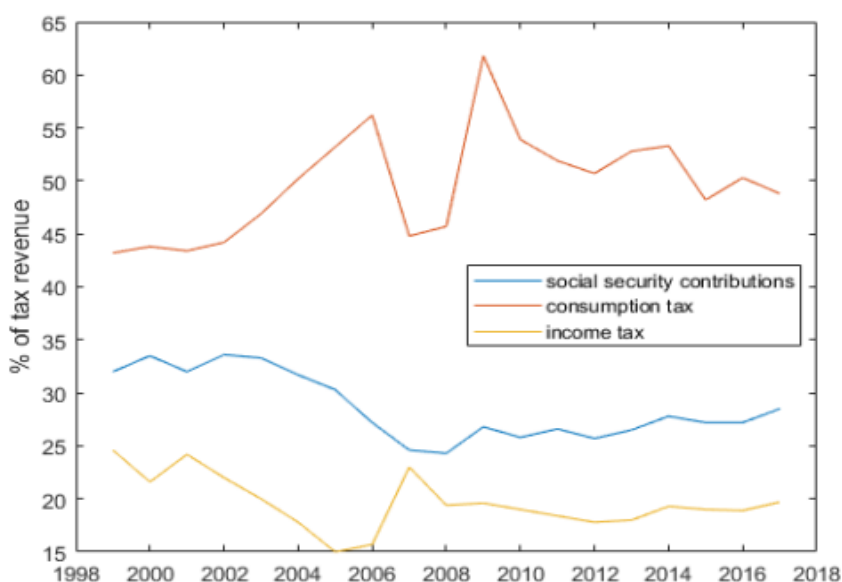
Според непретеглената средна стойност на оценките от емпиричните проучвания, намаляването на ставката на корпоративния данък с един процентен пункт би увеличило умерено, но статистически значимо годишните темпове на растеж на БВП с около 0,02 процентни пункта – така може да се каже, че намаляването на корпоративния данък е всъщност един от факторите, влияещи положително на икономическия растеж. Все пак обаче стои хипотезата, че ефектът от корпоративните данъци върху растежа е нулев – тази констатация е валидна, когато се отчитат потенциални проблеми с ендегенността между корпоративните данъци и растежа.

Редица фактори оказват влияние върху отчетения размер на ефекта, включително измерването на корпоративните данъчни ставки (законови спрямо ефективни средни данъчни ставки) и променливата на икономическия растеж (в изражение на глава от населението или не), времевия хоризонт на реакцията на БВП (краткосрочен спрямо дългосрочни ефекти), отчитането на други бюджетни компоненти (правителствени разходи и други данъци). Въпреки че проучванията, използващи ефективни средни данъчни ставки, по-често откриват стимулиращи растежа ефекти от намаляването на корпоративния данък, те са склонни да бъдат извънредни в сравнение с останалата част от изследванията, използващи ефективни пределни данъчни ставки, дялове на корпоративния данък в БВП или законови данъчни ставки и резултатът

не е напълно стабилен за използване на различни метарегресивни подходи.

Фокусирането върху краткосрочен хоризонт на реакцията на БВП прави намаляването на корпоративните данъци още по-малко стимулиращо растежа. В съответствие с теоретичните аргументи (Aghion, Akcigit, & Fernandez-Villaverde, *Optimal capital versus labor taxation with innovation-led growth*, 2013), когато държавните разходи и други данъци са фиксирани, увеличението на корпоративния данък има повече отрицателни ефекти върху растежа, което означава, че използването на допълнителните приходи от корпоративни данъци, така както увеличаването на разходите или намаляването на други данъци вместо консолидацията, би било по-полезно за растежа. Любопитен факт е, че по-нови проучвания са склонни да открият по-малко ефекти за увеличаване на растежа от намаляването на корпоративния данък.

За измерването на икономиката в сянка се използват различни методи, подробно разгледани в дисертацията.

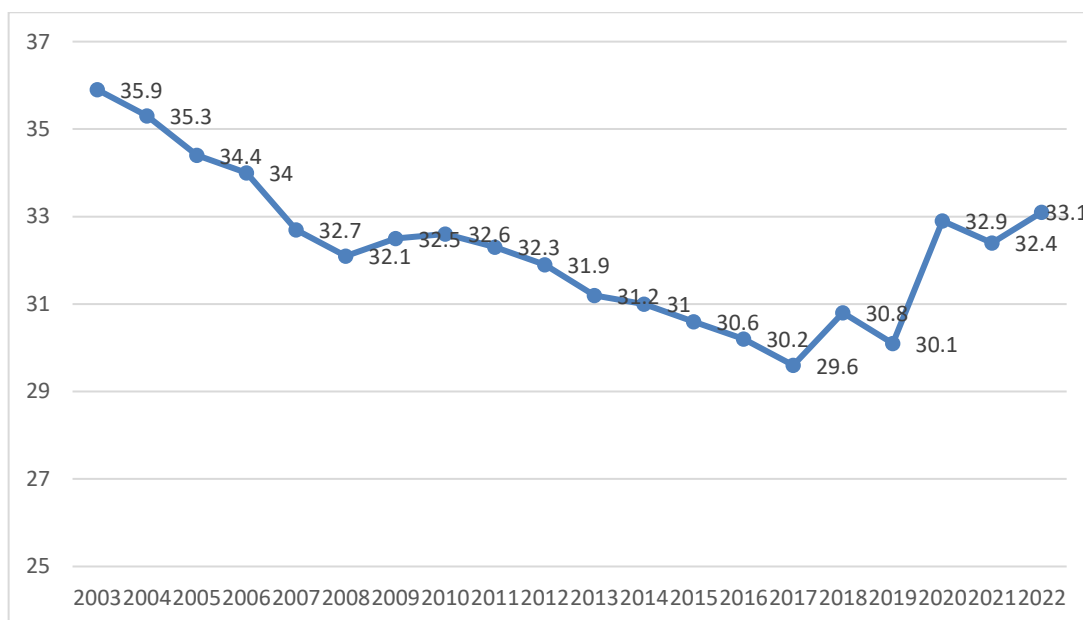

Фиг. 1. Тежест на отделните пера в приходите на правителството

Все пак проблемите с укриването на данъци са повсеместни в България. По-скоро способността на правителството да събира всичките си данъци, може да бъде проблем поради неефективните институции. Така

неформалната икономическа дейност е явление, наблюдавано не само в развиващите се страни, но и в нововъзникващите и развитите икономики. Неформалното производство е широко разпространено в Източна и Южна Европа и достига най-високите си стойности в България, където възлиза на една трета от официално отчетения БВП в края на 2000-те години (Schneider & Medina, 2018).

Ди Нола и колектив посочват, че основна форма на укриване на данъци в Европа е това на заплати, социални вноски и печалби в официално регистрирани предприятия. Тук трябва да се добави задължително и укриването на ДДС.

Фиг. 2. Размер на сивата икономика в България за периода 2003—2022 г. (в % от официалния БВП)

Източник : (Schneider & Asllani, Taxation of the Informal Economy in the EU, 2022)

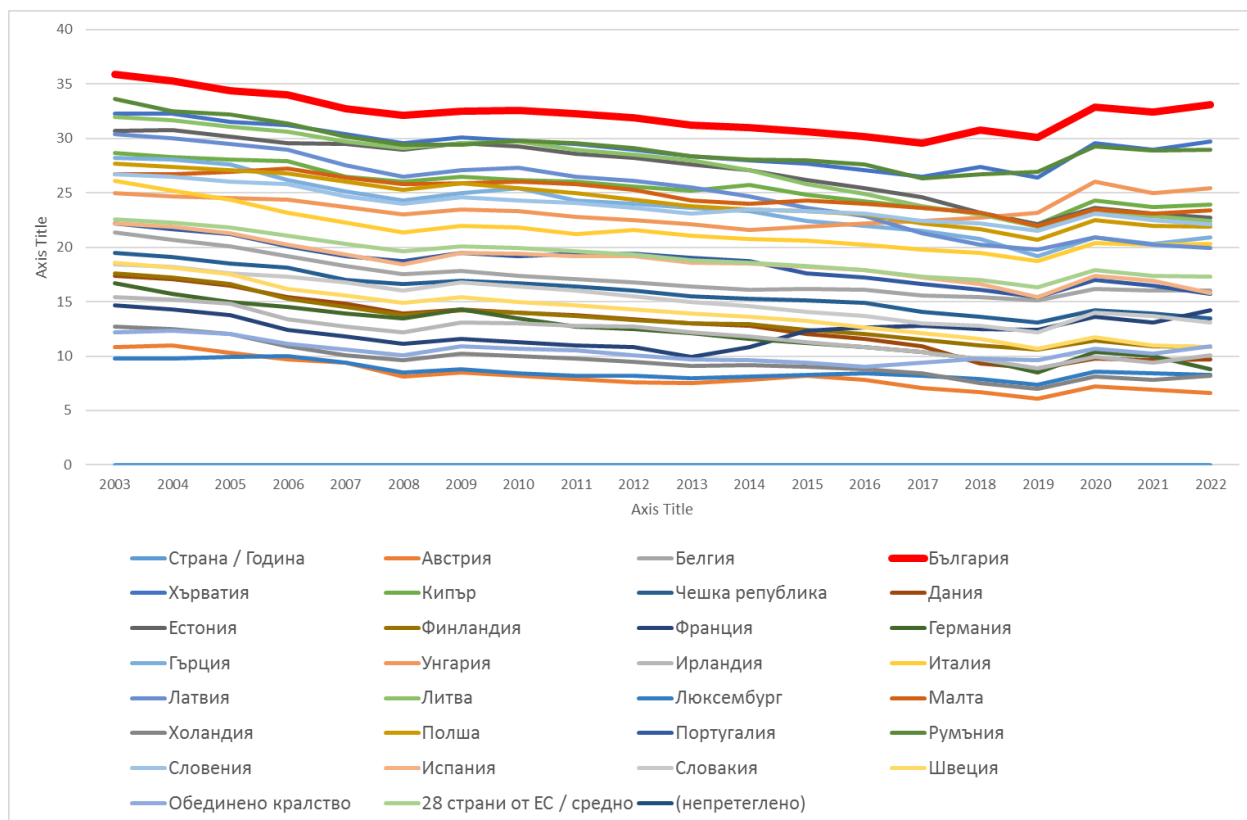
Безспорен факт е, че сивата икономика съществува във всички страни. Практиките, свързани с това явление, имат различни проявления и ефектите му се разпространяват в различни области. Повечето от тях като цяло са негативни за икономическото развитие, което налага мерки

за ограничаване и предотвратяване на сивата икономика. За да могат обаче такива мерки да бъдат проектирани и прилагани по ефикасен начин, явлението трябва да бъде изследвано задълбочено, което включва, наред с други неща, оценка на неговия размер и динамика.

Получаването на оценки за размера на сивата икономика за една страна не е тривиална задача. Трудностите в тази област се дължат както на разнообразието от форми и сенчести практики, които се прилагат, така и, от друга страна, на простия факт, че икономическите оператори, ангажирани с такива практики, активно се стремят да запазят тези дейности скрити от официалните власти.

Като цяло в икономическата литература могат да се намерят различни подходи за получаване на такива оценки и няма нито един метод, който да се откроява като по-добър и следователно общоприет. Основно методите за оценка на сивата икономика могат да се разграничат в две основни категории – преки и косвени. Директните методи се основават на микроикономически подходи и използват проучвания и извадки, проектирани по специфичен начин за „улавяне“ на дейностите в сивата икономика. Както подчертават Шнайдер и Есте обаче, резултатите от такива методи зависят от желанието на респондентите да споделят честно вижданията и опита си по отношение на сивата икономика, което ги прави ненадеждни и ограничени като източник на информация (Schneider & Enste, *The Shadow Economy: An International Survey*, 2013).

В последния доклад за Европейския парламент „Данъчно облагане на неформалната икономика в ЕС“ са използвани именно проучванията на Шнайдер и Есте. Изчисляването на размера и развитието на сивата икономика се извършва с MIMIC (Multiple Indicators and Multiple Causes) процедура за оценка. Използвайки процедурата за оценка на MIMIC, се получават само относителни стойности и има нужда от други методи като подхода на валутното търсене или на метода на несъответствието на доходите, за да се калибрират стойностите на MIMIC в абсолютни стойности (Schneider & Asllani, *Taxation of the Informal Economy in the EU*, 2022).

Фиг. 3. *Размер* на сивата икономика на 27-те държави от ЕС + Обединеното кралство (до 2020 г.) за периода 2003—2022 г. (в % от официалния БВП)

Източник: (Schneider & Asllani, Taxation of the Informal Economy in the EU, 2022)

Втора глава. Методи и подходи за изследване

измеренията и мащабите на икономиката в сянка

В глава втора на изследването са задълбочени разсъжденията върху аспектите и проблемите, свързани със сивата икономика, възможните методи за нейното измерване, както и способите за ограничаването на негативното ѝ влияние върху данъчните приходи в България. Разсъжденията са структурирани в съответни параграфи по следния начин: В параграф 1 е налице изложение, посветено на актуалността на тематиката свързана с необходимостта от измерването на икономиката в

сянка. В параграф 2 са посочени предметът и обектът на анализ. В параграф 3 са визирани целите и задачите на анализа. В параграф 4 са изложени хипотезите на анализа. В параграф 5 са разгледани методите за емпирично изследване на икономиката в сянка в България през първите две десетилетия на XXI век. В параграф 6 е поставен на разглеждане въпросът за необходимостта от прилагане на холистичен подход при изследване на икономиката в сянка. Параграф 7 разглежда възможностите за ограничаване на негативното влияние на икономиката в сянка върху данъчните приходи в България.

1. Хипотези на анализа

В България развитието на икономиката в сянка започва да се изучава едва след промените, настъпили в края на 1989 г. и изменението на икономическата система от държавно-планово стопанство в пазарна икономика. Трите десетилетия с техните политически и социални динамики предпоставят редица възможни причини за развитието на явлението:

Хипотеза 1: В началото на 90-те години българите не са политически, психологически и икономически готови за демократичните промени и рязката промяна от планова към пазарна икономика. Така остатъчните модели от предишния строй, където познанствата и схемите за укриване са на почит, в комбинация с финансовата нестабилност, водят до зараждането и неконтролируемото разрастване на икономиката в сянка.

Хипотеза 2: Нагласите на работодателите и работещите произтичат от факта, че в България дълги години прогресивната данъчна система не работи добре – много хора се оказват облагодетелствани без всъщност да допринасят, а същите тези хора много често тръбят и колко са онеправдани. За сметка на това тези, които всъщност плащат по-високи ставки, не използват никакви услуги от държавата или поне не в размера, отговарящ на внесените от тях постъпления, като по този начин се поражда едно огорчение, което застава в основата на икономиката в сянка.

Хипотеза 3: Плоският данък, където всеки плаща справедливо еднакъв процент от доходите си под формата на данъци, гарантира по-добра събираемост и от гледна точка на икономическата възможност за

физическите и юридическите лица да си позволят да плащат данъците си, и от психологическа такава, тъй като разрешава до много голяма степен проблемът с огорчението и нагласите.

В дисертационната работа са изследвани и представени редица проучвания и емпирични данни и изследвания, както и статистически данни и данни от научни разработки. Оценката на размера на сивата икономика е трудна и предизвикателна задача. Най-широко използвани са три различни категории методи за измерване:

- Директни подходи

Това са микроикономически подходи, които използват или добре проектирани проучвания и проби, базирани на доброволни отговори, или данъчен одит и други методи за съответствие. Широко се използват извадкови изследвания за оценка на сивата икономика. Основните недостатъци на този метод са тези, присъщи на всички изследвания – средната прецизност и резултатите зависят до голяма степен от желанието на респондента да сътрудничи. Нелесно е да се оцени количеството недеklarиран труд от директен въпросник, повечето интервюирани се колебаят да признаят за измамно поведение и отговорите са несигурни от гледна точка на надеждност, което прави трудно да се изчисли истинска оценка (в парично изражение) на размера на недеklarирания труд. Основното предимство на този метод е в подробната информация, която може да се получи, за структурата на сивата икономика, но резултатите от този вид проучвания са много чувствителни към начина, по който е формулиран въпросникът.

Проучванията на Фелд и Ларсен (2005, 2008, 2009), Хайнер и колектив (2013), и Енсте и Шнайдер (2006) в Германия показват, че директните методи на изследване са приложени в северните страни. Аналогични са заключенията за Великобритания на Педерсен (2003), Шнайдер и Заукас (2016) и други, както и за Холандия (Ван Ек (1988), Казимир (2006)). Въпросниците, стоящи в основата на тези проучвания, са като цяло сравними по дизайн, но неотдашните опити на Европейския съюз да предостави резултати от проучването за всички държави-членки се натъкват на големи трудности по отношение на съпоставимостта

(Frankel, Vegh, & Vuletin, 2013). Връщайки се към дефиницията на сивата икономика, този метод улавя най-вече обема на сенчестите трудови дейности в домакинствата и рядко в или между предприятията, като не предоставя данни за добавената стойност. Съществено предимство е, че дава подробна информация за дейностите в сивата икономика, структурата и състава на дейностите, както и за социално-икономическите характеристики и мотивите на работещите в сивата икономика.

- Косвени подходи

Тези подходи, които са наречени още индикаторни, са предимно макроикономически и използват различни икономически и други показатели, които съдържат информация за развитието на сивата икономика във времето. Свързвайки ги с определението за сива икономика, те дават облик на добавената стойност. В повечето случаи в операциите в сивия сектор се включва законно закупен материал – следователно тези подходи предоставят оценки на горна граница с опасност от проблем с двойното отчитане поради включването на законно закупен материал. В Европа се използват пет основни индикатора, които оставят някои следи от неформалната икономика:

Несъответствие между статистиката на националните разходи и доходите. Този подход се основава на несъответствията между статистиката на доходите и разходите. В националното счетоводство мярката на дохода на БНП трябва да бъде равна на мярката на разходите на БНП. По този начин, ако е налична независима оценка на разходната част на националните сметки, разликата между измерването на разходите и измерването на доходите може да се използва като индикатор за степента на сивата икономика.

Несъответствие между официалната и реалната работна сила. Спадът в участието на работната сила в официалната икономика може да се разглежда като индикация за повишена активност в сивата икономика. Ако се приеме, че общото участие на работната сила е постоянно, тогава намаляващият официален процент на участие може да се разглежда като индикатор за увеличени икономически дейности в сянка.

Подходът на транзакциите. Този подход е напълно разработен от Фейдж. Той се основава на предположението, че има постоянна връзка във времето между обем на транзакциите и официалния БНП, както е обобщено от добре известното количествено уравнение на Фишър, или $M \cdot V = p \cdot T$ (с M пари, V скорост, p цени и T общи транзакции). Трябва да се направят и допускания относно скоростта на парите и връзките между общата стойност на транзакциите $p \cdot T$ и общия (официален + неофициален) номинален БНП. Свързвайки общия номинален БНП с общия брой транзакции, БНП на сивата икономика може да се изчисли чрез изваждане на официалния БНП от общия номинален БНП. Въпреки това, за да се изведат цифри за сивата икономика, трябва да се приеме и базова година, в която няма сива икономика и следователно съотношението на $p \cdot T$ към общия номинален (официален = общ) БНП е „нормален“ и би бил постоянен с течение на времето, ако нямаше сива икономика. За да се получат надеждни оценки за сивата икономика, трябва да са налични точни цифри за общия обем на транзакциите. Това може да бъде особено трудно за парични транзакции, тъй като те зависят, наред с други фактори, от трайността на банкнотите по отношение качеството на хартията, върху която са отпечатани. Едновременно с това се допуска, че всички вариации в съотношението между общата стойност на сделките и официално измерения БВП се дължат на сивата икономика. Това означава, че са необходими значително количество данни, за да се елиминират финансовите транзакции от чистите кръстосани плащания, които са законни и нямат нищо общо със сивата икономика.

Основното регресионно уравнение за търсенето на валута, предложено от Танзи (1983), е следното: $\ln (C / M2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln (1 + TW)_t + \beta_2 \ln (WS / Y)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln (Y / N)_t + u_t$, с $\beta_1 > 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 < 0$, $\beta_4 > 0$, където $C/M2$ е съотношението на наличностите в брой към текущите и депозитните сметки, TW е среднопретеглена данъчна ставка (като заместител на промените в размера на сивата икономика), WS/Y е съотношението на заплатите и заплатите в националния доход (за улавяне на променящите се модели на плащане и държане на пари), R е лихвата, изплащаща се върху спестовни депозити (за улавяне на алтернативните

разходи за държане на пари в брой) и Y/N е доход на глава от населението. Всяко „прекомерно“ увеличение на валутата или сумата, необяснима от конвенционални или нормални фактори, след това се приписва на нарастващата данъчна тежест и други причини, каращи хората да работят в сивата икономика.

Цифрите за размера и развитието на сивата икономика могат да бъдат изчислени на първа стъпка чрез сравняване на разликата между развитието на валутата, когато прякото и косвеното данъчно бреме и държавното регулиране се поддържат на най-ниски стойности, и развитието на валутата с текущата (по-висока) тежест на данъците и държавното регулиране. Ако във втора стъпка се приеме същата скорост на дохода за валутата, използвана в сивата икономика, както за законния $M1$ в официалната икономика, размерът на сянката може да бъде изчислен и сравнен с официалния БВП. Това е един от най-често използваните подходи.

Метод на физическото влагане (консумация на електроенергия). Кауфман и Калиберда (1996) приемат, че консумацията на електроенергия се разглежда като единичен най-добър физически показател за цялостна (или официална плюс неофициална) икономическа дейност. Емпирично е наблюдавано, че общата икономическа активност и потреблението на електроенергия в целия свят се движат в крак с еластичността на електроенергията към БВП, обикновено близка до единица. Това означава, че ръстът на общото потребление на електроенергия е индикатор за ръст на общия (официален и неофициален) БВП. Тук се разчита на прокси-измерване за цялата икономика и след това на изваждане от тази обща мярка оценките на официалния БВП – по този начин Кауфман и Калиберда извличат оценка на неофициалния БВП.

Всички методи, описани дотук, разглеждат само един индикатор за улавяне на всички ефекти от сивата икономика. Те обаче се проявяват едновременно в производството, труда и паричните пазари. Още по-важна критика е, че причините, определящи размера на сивата икономика, се вземат предвид само в някои от изследванията на монетарния подход, които обикновено разглеждат една причина, тежестта на данъчното

облагане. Моделният подход експлицитно разглежда множество причини за съществуването и растежа на сивата икономика, както и множеството ефекти от сивата икономика във времето (Feige, L. E., 2016).

Всичко казано дотук води до заключението, че е необходимо използването на емпирични методи, базирани на статистическата теория за ненаблюдаваните променливи, която разглежда множество причини и множество индикатори за явлението, което трябва да се измери. Тъй като размерът на сивата икономика е неизвестна (скрита) цифра, се прилага подход на латентна оценка, използващ процедурата MIMIC (множество индикатори, оценка на множество причини). Статистическата идея зад този метод е да се сравни примерна ковариационна матрица, тоест ковариационна матрица от наблюдаеми променливи, с параметричната структура, наложена на тази матрица от хипотетичен модел. Използвайки ковариационна информация сред наблюдаваните променливи, ненаблюдаемата променлива е в първата стъпка, свързана с наблюдаеми променливи във факторен аналитичен модел, наричан още модел на измерване. На второ място, връзките между ненаблюдаемата променлива и наблюдаемите променливи се определят чрез структурен модел. Следователно моделът MIMIC е едновременна спецификация на факторен и структурен модел. В този смисъл моделът MIMIC тества последователността на структурната теория чрез данни и следователно е по-скоро потвърждаваща, отколкото проучвателна техника. По този начин една икономическа теория се тества, като се изследва съгласуваността на действителните данни с хипотетичните връзки между ненаблюдаваната (латентна) променлива или фактор и наблюдаемите (измерими) променливи. Като цяло потвърждаващият факторен анализ има две цели: да оцени параметри като коефициенти и дисперсии и да оцени съответствието на модела. За анализа на дейностите в сивата икономика тези две цели означават да се оценят връзките между набор от наблюдаеми променливи, разделени на причини и индикатори, и дейността в сивата икономика (ненаблюдавана променлива) и да се провери дали теорията на изследователя или извлечените хипотези като цяло отговарят на данните. Моделите MIMIC са, в сравнение с регресионните модели,

рядко използван метод от икономистите, което може да се дължи на подценяване на техните възможности по отношение на потенциалния им принос към икономическите изследвания (Hassan & Scheider, 2016).

Анализът на размерите, разпространението и последиците от явлението „сива икономика“ в България все още е предмет на интензивен публичен политически дебат дори след официалното интегриране на страната в ЕС от януари 2007 г. Много аспекти на този дебат разглеждат взаимовръзката между корупцията, степента на транзакциите, недостатъчното отчитане и перспективите за икономическо развитие в рамките на общото икономическо пространство на ЕС. Въпреки че частният сектор вече доминира в повечето български индустриални отрасли през последните години, твърдението, че държавната бюрокрация все още има значително влияние върху икономическата активност, се споделя от политическите анализатори.

2. Необходимост от прилагане на холистичен подход при изследването на икономиката в сянка

Оценките на подхода MIMIC „произвеждат“ само относителни тегла. Следователно необходим е друг подход за нормализиране на тези оценки – тяхната валидност зависи именно от надеждността на този втори подход. Много е трудно обаче да се направят статистически потвърдени заключения за причинно-следствените връзки в реалния свят, а не само в модела, съграден от тези оценки.

Дискусията относно подходите и методите за измерване на сенчестите бизнес практики е продължителна и отразява нарастващата нужда от информация за състоянието на икономическото развитие в Европа и по света.

Аналитичният преглед на възникването и утвърждаването на темата за неформалната икономика като изследователско поле разкрива, че през последните две десетилетия сенчестите практики трайно се превръщат във фокус на изследователски интерес. Това се доказва от нарастващия брой теоретично и емпирично ориентирани изследвания върху различните аспекти на неформалните икономически дейности. Международната

организация на труда (МОТ), Световната банка, Международният валутен фонд (МВФ) и Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) превръщат провеждането на изследвания върху неформалната икономика в постоянен приоритет.

Може да се каже, че най-подходящият рационален методологичен подход за обяснение на неформалността е институционалният „ключ“ (институционална теория на Норт), който разглежда институциите като детерминанти и ограничения на човешкото поведение и предлага реални възможности за операционализиране на концепцията за неформалната икономика. Една от ключовите категории на институционалната теория е понятието транзакционни разходи, което обяснява механизмите на възникване и внедряване на неформални практики в ежедневните бизнес дейности. Институционалното направление е доразвито в контекста на обществата в преход и създава концептуална основа за разработване на методологии за емпирично изследване на неформалните икономически дейности.

Най-новите тенденции в измерването и обяснението на неформалните икономически практики доразвиват и обогатяват съществуващите основни подходи и методи. Въпреки това, те също предлагат някои значителни промени в прилагането на основните групи подходи / методи, които могат да се обяснят с променящите се нужди от производство на знания, за да се отговори на изискванията на управлението на публичните системи. Това не предполага нова тенденция за генериране на различни количества знания. Вместо това самата структура на необходимите знания е променена заедно с усъвършенстването на методологичните подходи за извличане на такива знания от реалния живот.

Анализът на наскоро установените европейски практики, подходи и методи за измерване на сивата икономическа активност предполага, че развитието на подходи за изследване на неформалните икономически дейности е пряко свързано с необходимостта от оптимизиране процеса на събиране и обработка на цялостна информация за параметри на националните икономики. В този контекст напълно логично изглежда

засиленото развитие на статистическите методи, които са основа за целенасочени наблюдения и оценки на дейностите, умишлено прикривани от икономическите оператори. Тези наблюдения се използват за разработване на оценки, които по-късно се прилагат за изпълнение на корекционни процедури при окончателното изчисляване на БВП и също така служат като отправни точки за разработване на политики и изграждане на мерки за оптимизиране на механизмите за преразпределение и социална солидарност на национално ниво.

Социологическият подход е коренно различен от останалите, използвани в областта. По своята същност социологическият подход отива отвъд очевидността на фактите, за да разкрие преплетените, емпирично проверими „зрънца“ истина и да реконструира закономерностите, съществените характеристики и устойчивите модели на взаимодействие между подсистемите на обществото. Когато се прилага специално за изучаване на неформални икономически практики, този подход демонстрира голям познавателен потенциал. Количествените параметри на явленията наистина са важни – тук обаче те се тълкуват с оглед разкриване на природата, причинно-следствената обусловеност и специфичните функции на неформалните икономически дейности в рамките на цялостната социално-икономическа система, както и стимулите, които карат социалните актьори да участват в сенчести дейности и социално-икономическите последици от използването на сенчести практики. Така социологическият подход едновременно улавя картината на явлениято (т.е. количествените параметри) и интерпретира и обогатява онтологичните елементи на обекта на изследване.

Докато другите подходи използват предимно количествени данни, събрани от националните статистически служби, социологическият подход се основава на мненията и оценките на участниците в икономическите процеси. Може да се твърди, че това разчитане създава основния недостатък на този подход – тъй като социологическото изследване се занимава с мнения и ценностни преценки, съществува риск, събраната информация да бъде изкривена от самото начало.

Такива страхове не са безпочвени, те обаче са основателни само когато са допуснати нарушения по отношение на методическите изисквания за проектиране на теоретично изследване, теренна работа или последваща статистическо-математическа обработка на обобщените емпирични данни.

Анализът на предишни измервания и проучвания на неформални/сенчести икономически дейности показва, че за да бъде успешно изследването на социалните проучвания в тази област, е необходимо, точно да се дефинира гледната точка на изследователя по няколко ключови въпроса:

1. Какво точно се изследва – какъв трябва да бъде обектът на изследването, каква концепция или концепции трябва да се използват и какви са основанията за използването на тези конкретни концепции, какво е съдържанието на тези понятия и какви са основните прояви и мерки на неформалните дейности?

2. Какви подходи и методи ще се прилагат – необходимо е да се направи добре обоснован избор на подходи, заедно с подробно описание на методите, които ще се използват за събиране на първични емпирични данни, и методите за статистико-математическа обработка на тези данни.

3. Каква информация ще бъде получена – обективни, конкретни и измерими показатели за икономическата и финансовата дейност на икономическите агенти или информация за структурата на социалните нагласи и оценки?

4. Как ще се интерпретира получената информация – ще се изчисли относителният дял на неформалната икономика като процент от БВП или ще се установят относителните дялове на сенчестите икономически дейности и на работодателите, нарушаващи разпоредбите.

Ефективността и целесъобразността на този холистичен подход се доказва от методическия опит на един български изследователски екип, измерващ и изследващ неформалните/сенчести икономически дейности от 2010–2015 г. Холистичният подход е разработен и приложен в рамките на проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, изпълняван от АИКБ, в партньорство с КНСБ, с финансовата подкрепа на

Оперативна програма за развитие на човешките ресурси 2007–2013 г. и съфинансиран от Социалния фонд на ЕС и Република България (Стоева, 2009).

3. Възможности за ограничаване негативните влияния на икономиката в сянка върху данъчните приходи в България

Резултатите от съпоставянето на емпиричните серии за размера на неформалния сектор (2000-2014 г.) и резултатите от проведените изчислителни експерименти показват, че най-важният фактор е трудът, съответстващ на емпиричните серии, следван от корпоративния данък. Изводът е, че прогресивността на данъка върху доходите в България не е количествено релевантна за укриването на данъци.

Така подходящите икономически политики трябва да се търсят по посока стимулиране на труда и оптимизиране на ЗКПО, а не по отношение на другите данъчни ставки, психологически или други нагласи по отношение на данъците.

Трета глава. Емпирично изследване на нагласите на бизнеса и гражданите към сивата икономика и избягването на данъци

В глава трета са представени резултатите от емпиричната част от изследването. Целта на приложеното качествено емпирично изследване е да се изследва как и защо лицата и предприятията участват в сивата икономика и как това се отразява на спазването на данъчното законодателство и приходите. Анкетното проучване съдържа въпроси, които изследват причините за неспазването, възприеманата справедливост на данъчните политики и социално-икономическите фактори, движещи сивата икономика. Методите за събиране на данни са анкетиране на мениджъри на фирми, които биха могли да се ангажират частично или изцяло в сивата икономика, както и с физически лица, работещи в такива фирми. Гарантирана е поверителността на участниците,

особено на тези, които признават, че участват в сивата икономика. Получено е информирано съгласие от страна на участниците за целта на проучването, тяхната роля в качественото изследване и как ще бъдат използвани данните.

Като най-подходящ метод за изследване е избрано анкетиране чрез използване на анонимна анкета със затворени въпроси. Бяха разработени две отделни анкетни карти – едната за граждани в качеството им на работници и служители, а другата за предприятия, която е попълвана от мениджъри на различно ниво (масовата част от тях е от ниско до средно управленски нива).

Емпиричното изследване няма претенции за представителност поради факта, че се работи с малка, комфортна за целите на разработката извадка (по 50 за всяка от групите). То обаче ще бъде достоверно – в тази връзка всички въпроси в анкетната карта са с изчерпателни отговори, като се внимава изключително много, формулировката на въпроса да не насочва към някоя от опциите. За да се гарантира, че всеки респондент ще се припознае и ще може да отговори на анкетата, без да замърси резултатите, там, където е необходимо, има добавена опция "Друго (Моля, посочете в свободен текст)". На някои въпроси пък респондентите са имали възможност да посочат повече от един отговор.

Разработени са и изчерпателни описания на казуси, които включват конкретни случаи на дейности в сивата икономика и техните последици за данъчните приходи.

Проведеното качествено изследване има субективен характер с присъщите му ограничения по отношение на възможността за обобщаване. Прилагането на тези качествени изследователски методи обаче помага за разкриването на сложните социални, икономически и психологически измерения на сивата икономика и нейното въздействие върху данъчните приходи, предоставяйки по-богато и по-нюансирано разбиране, отколкото количествените данни сами по себе си биха могли да предложат. Тази обосновка е особено приложима в ситуация като тази в България, която се характеризира с много широк диапазон на оценките за размера на сивата икономика и наличието на методически и теоретични спорове за

валидността на проведените проучвания. Това може да бъде от решаващо значение за разработването на по-ефективни данъчни политики.

Както бе очаквано, и гражданите, и представителите на бизнеса не споделят охотно лична информация, свързана с финансите и трудовите правоотношения, особено в случаите, когато е налице нарушение. Едва 5 – 6 души споделят спокойно, че не ги осигуряват на пълната им заплата. Това са по-младите респонденти или мениджърите на ниско ниво. По-интересни са обаче хората, които използват опцията “не желая да отговоря” – те са около 10 души на чувствителните въпроси за служители и работници и между 12 и 15 души при представителите на бизнеса. Наблюденията показват, че, ако нямат какво да крият, нито работещите, нито ръководителите се притесняват да дадат конкретен отговор – следователно поне част от нежелаещите да отговорят работят в сивия сектор.

По този начин се потвърждава и емпирично изложеното по-горе в разработката – изключително трудно е да се измери неформалната икономика, тъй като участниците в нея или са покрили много добре следите си, или правят всичко възможно, за да го направят. Дори анонимността като опит за създаване на допълнителна сигурност за респондентите не подпомага разкриването на повече подробности за измеренията на сивия сектор.

Когато обаче става дума за това да изкажат мнение по даден въпрос, както гражданите, така и представителите на бизнеса, се включват охотно. На въпросите, които предполагат споделяне на становище, опцията “не желая да отговоря” почти не е използвана (има изключение или две), но, за сметка на това, активно са използвани тези, които позволяват посочването на повече от един отговор.

Резултатите от изследването – особено в частта му, където гражданите трябва да определят измеренията на сивия сектор – показват, че за голяма част от тях понятието за неформална икономика се изчерпва с укриването на данъци от страна на работодателите чрез осигуряване на непълна заплата. Липсва осъзнаването, че част от сивата икономика са и тези хора, които продават лично творчество или лични услуги без

необходимите регистрации, или си позволяват да не издават документи за всяка продажба. Тук става дума за моментите, в които, дори с легално закупени материали, се извършват дейности в сянката на закона, а клиентите, които получават стоките или услугите – резултат на тези дейности, нямат достатъчно чувствителност, че да се превърнат в необходимия коректив. Те, в по-голямата си част, дори не осъзнават факта, че са лично ощетени от укриването на данъци във всяка негова форма, дори и да не са пряко свързани с обекта или личността в сянка.

Притеснителен е фактът, че нито един гражданин или представител на бизнеса не посочва опцията “няма позитиви” в отговор на въпроса Какви са позитивите от работата в сивия сектор? Това означава много неща – на първо място, потвърждава се липсата на самосъзнание и изобщо осъзнаване измеренията на проблема, който представлява наличието на толкова голям сив сектор у нас. На второ, най-често хората посочват, че повечето средства за препитание, по-малкото за незаслужени социални помощи и по-високият стандарт на живот са основните позитиви. Прозира тук както у служителите, така и у ръководителите травмата от социализма и от времето на пропорционалната данъчна система, когато много хора разчитат на осигурения им от държавата, но незаслужен базов минимум, а други, които допринасят сериозно с труда си за осигуряването на средствата за покриване на този минимум, се чувстват ощетени и гневни, което пък води до влошаване на отношението им към държавата и институциите въобще и оформя положителния имидж на сивия сектор като такъв на бунта срещу несправедливостта.

Негативите на работата в сянката на закона също са до голяма степен осъзнати – намалените шансове за кредитиране, по-малкото средства за институциите, влошаването на качеството на живот в старините са основните отговори тук. Никого обаче не притеснява преразпределянето на по-малко пари за социални плащания. Обяснението е същото като това по-горе във връзка със схващането на по-малкото средства за преразпределяне като позитив.

Що се отнася до представителите на бизнеса, за тях повечето оборотни пари като основен резултат от укриването на някои данъци

означава често спасение от фалит. Нещо повече, гражданите подкрепят наличието на повече оборотен капитал и разбират добре значението му, особено за малкия бизнес – това обаче резултира в неосъждане на порочните практики, свързани с работата в сивия сектор. Това, добавено към факта, че те и без това не осъзнават добре измеренията му, означава, че липсата на икономическа култура, съчетана с липсата на достатъчно твърдо и принципно негативно отношение към дейностите в сянка, лишава гражданското общество от една от неговите ключови основни функции, а именно да бъде коректив както на властите, така и на бизнеса.

Тук се добавя и нереалистичното виждане на хората по въпроса, кои предприятия са по-склонни да укриват данъци – повечето респонденти посочват големите компании. Това обаче всъщност не е вярно – практиката показва, че именно международните конгломерати, навлизащи в последното десетилетие в България, осигуряват задължително служителите си на пълно работно време и им дават множество социални придобивки. Обратното – микробизнесите и малките предприятия често нямат достатъчно оборотни средства и трудно успяват да платят всичките си разходи на месечна база. Ето защо именно те решават, че неиздаването на касови бонове за всички продажби, спирането дейността на фирмата или самоосигуряването, неназначаването на служителите или осигуряването им на по-малка заплата в името на спасението от фалит е напълно резонно.

Представителите на бизнеса осъзнават добре, че работата в сивия сектор осигурява някои конкурентни предимства. Укриването на данъци позволява изкуственото намаляване на цените на стоките и услугите, което, от своя страна, ощетява допълнително онези бизнеси, които имат желанието да бъдат коректни към клиентите си и към държавата като цяло. По този начин дори те са тласнати към необходимостта да работят в сивия сектор.

Притеснително е усещането на ръководните кадри на ниско и средно ниво, че не могат да тласнат компаниите, за които работят, нито към увеличаване, нито към намаляване на дейностите в сивия сектор. Респондентите са убедени, че не само решенията се вземат изключително

на високо ниво, а и диалогът с институциите се реализира само на такова. Това означава една опасна пасивност – от една страна, причина за нея може да бъде фактът, че дори и управляващите кадри на ниско и средно ниво са в крайна сметка само служители. Те обаче разполагат с малко повече информация и власт (поне на документи) от редовите си колеги и от подчинените си и, следователно, техните действия се наблюдават и санкционират много по-безмилостно. Ето защо един мениджър на тези равнища може да загуби работата си дори по-лесно от редовия служител, който негодува срещу политиките на предприятието.

Подаването на сигнал към отговорните институции не е приоритет за управляващите кадри – много от респондентите на такива позиции, вероятно с оглед разбиранията си за справедливост, са склонни да напуснат своевременно, ако разберат, че в компанията, където работят, има сенчести дейности и практики. Много малко от тях обаче са склонни да докладват. До голяма степен вина тук има бюрокрацията – много е трудно преминаването от институция в институция, даването на едни и същи показания, а липсата на навременни отговори и конкретни своевременни действия по сигнали е обезкуражаваща.

Според гражданите и представителите на бизнеса проверките и одитите са по-сигурен начин за ограничаване измеренията на сивия сектор – много повече респонденти и в едната, и в другата анкета посочват този отговор и пренебрегнат информационните кампании за повишаване икономическата грамотност на гражданите. Неосъзнаването силата на меките мерки и очакването, че отговорните институции трябва задължително да наказват, а гражданите могат да създават доноси, но не и да са добронамерен, конструктивен коректив на сенчестите икономически субекти може да се очертаят като едни от най-големите проблеми на българската икономика въобще.

Търсенето на вината на другия и очакването винаги решението да дойде от другаде, а не от самите граждани и представители на бизнеса, се оказват така много по-сериозен проблем от прилагането на различни схеми за укриване на данъци. Те са следствието, но основната причина за него е

всъщност разочарованието от неработещата система за преразпределяне на средствата от хазната в комбинация с ниската икономическа култура.

Емпиричното изследване подчертава спешната необходимост от намаляване на сивата икономика в България и предлага конкретни мерки за постигане на тази цел. Препоръките са базирани на добри практики от Европа и включват стратегии за влияние на различни детерминанти на сивата икономика, като се отчитат трудността и времето, необходимо за реализация на някои от тях.

1. Укрепването на върховенството на закона е критичен фактор за намаляване на сивата икономика. Въпреки че изисква значителни реформи и време, подобрения в тази област могат да имат дълготраен и стабилизиращ ефект.
2. Въвеждането на задължение за електронно изплащане на трудовите възнаграждения и социални обезщетения – по банков път или с предплатени карти – ще увеличи обема на електронните плащания и ще намали възможностите за неотчетени транзакции.
3. Въвеждането на ограничения за плащания в брой над определена стойност може да насърчи използването на безналични плащания и да намали сивата икономика, като същевременно се увеличават данъчните приходи.
4. Обвързването на социалните обезщетения с доказан трудов стаж и доходи ще насърчава легалната заетост и увеличава приносите към социалната система, което е особено важно в контекста на намаляващото население и фискалните предизвикателства.
5. Данъчни стимули за потребителите чрез предоставяне на специални предимства – отстъпки, връщане на пари в брой или наградни точки, които могат да се използват за определени стимули. Такива методи са широко използвани от частни финансови институции, а тяхната ефективност е потвърдена от редица проучвания. По аналогия, подобна финансова мотивация може да бъде осигурена от правителството, например чрез подходящо проектирани данъчни стимули за намаляване на данъчния компонент на цените на дребно като ДДС, при условие че

потребителят извършва плащане с карта на мястото на продажба. Това би довело до намаляване на плащанията в брой и, в резултат на това, до намаляване размера на сивата икономика и, съответно, увеличаване на държавните приходи.

6. Данъчни стимули за търговците. В много страни потребителите се обезсърчават да използват карти поради ограничения брой места, където се приемат такива плащания. В такива случаи данъчните стимули, намаляващи разходите за приемане на плащания с карта от търговците, могат да стимулират растежа на електронните плащания, като по този начин водят до намаляване на плащанията в брой и до свиване на сивата икономика и последващо увеличение на държавните приходи.
7. Задължение за притежаване на касови апарати за по-широка група от предприятия, за да записват всяка отделна транзакция, независимо от платежното средство. Съвременните технологии като онлайн касовите апарати предлагат още по-голяма ефективност чрез непрекъснато предоставяне на данни към данъчните органи.

Прилагането на тези препоръки изисква ясна политическа воля и ангажимент от страна на правителството, както и сътрудничество между различните агенции и социални партньори за ефективното им внедряване и наблюдение. Тези мерки са насочени към подобряване на данъчния контрол и намаляване на сивата икономика, като същевременно се изисква ангажираност от страна на търговците и време и усилия за адаптация към новите регулации, за да се гарантира тяхното успешно прилагане.

Заключение

В дисертационния труд е развито изследване, издържано в класическа структура от три части: теоретична, методологическа и емпирична. Големите размери на сивата икономика в България представляват сериозно предизвикателство с дълбоки икономически и социални последици, включително намаляване на данъчната основа и качеството на обществените услуги, изкривяване на пазарната конкуренция и влошаване имиджа на институциите, което води до забавяне на икономическия растеж. Важно е да се намерят и приложат инструменти, които могат ефикасно да ограничат този сектор.

Анализът на сивата икономика чрез усъвършенствани аналитични инструменти позволява по-точно разбиране на нейните детерминанти и потенциално надценяване в някои изследвания. Пропорционалността между размера на сектора и обема на паричните операции в него е основен фактор, увеличаващ нейния принос към сивата икономика. Липсата на отчетност на множество транзакции и възможности за данъчни отклонения са сериозни проблеми, които се нуждаят от адресиране.

Идентифицирани са ключови фактори, влияещи на сивата икономика, като популярността на безналичните плащания, отношението данъци към БВП и институционалния и данъчен морал. Увеличаването на безналичните плащания е една от мерките, която изглежда по-лесна за прилагане в сравнение с други, които изискват дългосрочни и трудни реформи.

Направеното изследване позволи да се постигнат целите на дисертационния труд: да се определят данъчните приходи като функция на дела на икономиката в сянка, да се апробира методика за определяне на мащабите на икономиката в сянка, ползвайки различни косвени методи, базирана върху натурални и стойностни показатели, както и оценка на данъчната система и прецизен анализ на ползите и рисковете от промени в данъчната регулация, насочени към снижаване дела на икономиката в сянка.

Теоретичната, методологическата и най-вече емпиричната част на дисертационното изследване потвърждават изследователската теза, че икономиката в сянка е сложен социално-икономически феномен, а данъчното облагане, корупцията, прекомерните регулации и слабата ефективност на правителствата представляват ключови детерминанти за развитието ѝ. Разглеждането на „сивата“ икономика като глобално явление с дълбоки исторически корени предполага необходимостта от по-задълбочено изучаване на нейните причини, размери и въздействие, за да се формулират ефективни политики за намаляване на нейното негативно влияние върху обществото.

III. Насоки за бъдещи изследвания по темата на дисертацията

С посочените основни изследователски насоки, влизащи в обхвата на дисертационния труд, проблематиката по въпроса на икономиката в сянка и данъчните приходи не се изчерпва. Темата продължава да бъде актуална и може да се посочат следните насоки за бъдеща изследователска работа по въпроса:

1. Сравнителен анализ на ефективността на различни фискални инструменти срещу икономиката в сянка. Това изследване би могло да оцени и сравни различните мерки и политики, прилагани в България и други страни, за ограничаване на икономиката в сянка и техния ефект върху данъчните приходи. Анализът може да включва мерки като задължителното въвеждане на ПОС терминали, промени в данъчното законодателство, както и стимули за използване на безналични плащания.
2. Изследване на връзката между икономически кризи и разширяването на икономиката в сянка. Изследването може да се фокусира върху анализирането на тенденциите в икономиката в сянка по време на икономически рецесии и бумове в България. Целта би била да се разбере дали икономическите условия директно влияят на ръста на неформалния сектор и как това се отразява на данъчните приходи.
3. Дългосрочен анализ на въздействието на законодателните промени върху размера на икономиката в сянка. Предлагането на изследване, което да проследява историческите промени в българското законодателство, свързано с данъчното облагане и трудовото законодателство, и тяхното въздействие върху икономиката в сянка. Това би включвало анализ на дългосрочни тенденции и идентифициране на ключови моменти или реформи, които са довели до значителни промени в данъчните приходи от неформалния сектор.

4. Въздействие на глобализацията и цифровизацията на бизнеса върху икономиката в сянка в България. Това проучване би изследвало как глобалните тенденции като увеличаването на трансграничната търговия и нарастващото разпространение на цифрови технологии в бизнеса влияят на икономиката в сянка. Целта би била да се идентифицират нови предизвикателства и възможности за данъчните власти в контекста на увеличената глобална интеграция и цифрова икономика.

IV. Справка за научните и научно-приложни приноси в дисертационния труд

Първо. Обосновани са актуалността на проблематиката, свързана с влиянието на сивата икономика върху приходите от данъци, капацитетът на държавата да финансира публични политики.

Второ. Дебатира се данъчният морал, който определя желанието и готовността на индивидите да плащат данъците си и да спазват данъчните закони като сложен феномен, зависещ от множество фактори. Излагат се аргументи от гледна точка на различни етични школи и се апробират етичните дилеми на данъчното облагане.

Трето. Аргументирана е ползата от прилагането на холистичен подход при изследването на икономиката в сянка.

Четвърто. Анализират се проблемите на данъчното законодателство в България и са дефинирани основните методологически проблеми пред редизайна на данъчното облагане за редуциране на икономиката в сянка.

Пето. Проведено е емпирично изследване, включващо анкетно проучване за ефектите от сивата икономика и нагласите на бизнеса и гражданите. Изследването, базирано на качествените методи, е конструирано да обогати и разшири хипотезите в изследователския процес, като се предлагат нови идеи и се увеличава дълбочината на анализа на получените резултати.

Шесто. Формулирани са препоръки за борба със сивата икономика и ефективно редуциране на размера ѝ в България. Те са базирани на добри практики от Европа, анализа на емпиричното изследване и проучените в дисертацията казуси. Включват стратегии за влияние на различни детерминанти на сивата икономика, като се отчитат трудността и времето, необходимо за реализация на някои от тях.

V. Списък с публикациите на докторанта

Студия:

1. Калистратов, А. (2021). Методически аспекти на ревизионния акт и отчитане на функциите и влиянието му върху икономиката в сянка в България. Годишен алманах. Научни изследвания на докторанти на СА Д. А. Ценов - Свищов, 2021г., Брой XIV, АИ Ценов, 2021, Книга 17, стр. (ISSN: 1313-6542).

Научни доклади:

1. Калистратов, Николай (2023). Избягване на данъци, корпоративна социална отговорност и логистични фактори при сложните данъчни структури, Научна конференция „Логистиката и обществените системи“, 16-17 март 2023 година, НБУ "Васил Левски", В. Търново, с. 733-743, ISSN 2738-8042.
2. Kallistratov, Nikolay (2023). The impact of the flat tax on budget revenues (Влиянието на плоския данък върху приходите в бюджета), International Conference "Management strategies and policies in the contemporary economy" (Научна конференция „Управленски стратегии и политики в съвременната икономика) 24-25.03.2023г., Кишинев- Молдова /SEP ASEM, 2023, pp. 202-208. ISBN 978-9975-147-99-6/.

**VI. Справка за съответствие с националните изисквания по
Правилника за приложение на Закона за развитие на
академичния състав в Република България**

Национално изискване в брой точки: 30

Брой студии, индексирани в НАЦИД: 1 бр.

Брой точки от студии, индексирани в НАЦИД: 15

Брой доклади, индексирани в НАЦИД: 2 бр.

Отчетени от автора точки чрез научни доклади: 20

Общ сбор точки: **35** > 30,00

VII. Декларация за оригиналност на дисертационния труд

Дисертационният труд в обем от 191 стр. под заглавие: „ВЛИЯНИЕ НА ИКОНОМИКАТА В СЯНКА ВЪРХУ ДАНЪЧНИТЕ ПРИХОДИ В БЪЛГАРИЯ“ е автентичен и представлява собствена научна продукция на автора. В него са използвани авторски идеи, текстове и графични обекти, като са спазени всички изисквания на Закона за авторското и сродните му права чрез надлежно цитиране и позоваване на чужда авторска мисъл, както и данни, включително:

1. Постигнатите в дисертационния труд резултати и изведени приноси са оригинални и не са заимствани от изследвания и публикации, в които авторът няма участия.
2. Представената от автора информация във вид на копия на документи и публикации, лично съставени справки и др. съответства на обективната истина.
3. Научните резултати, които са получени, описани и/или публикувани от други автори, са надлежно и подробно цитирани в библиографията.

.....
Докт. Николай Калистратов